

УДК 94(477.46)“1793/1917”

Ольга Скус,

orcid.org/0000-0001-5063-451X

кандидат історичних наук,

доцент кафедри історії України

Уманського державного педагогічного

університету імені Павла Тичини (Україна, Умань)

olhaskus@gmail.com

АНАЛІЗ СУЧАСНОЇ НОВІТНЬОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ

ЕТНОКОНФЕСІЙНОЇ ПАЛІТРИ НА УМАНЩИНІ (1793–1917 РР.)

***Анотація.** У даній статті аналізується сучасна новітня історіографія етноконфесійного життя Уманського повіту Київської губернії (1793–1917 рр.). Підкреслюється, що в дослідженнях кінця ХХ – початку ХХІ ст. чільне місце відводиться діяльності релігійних осередків. На Уманщині історично так склалося, що поряд із українським народом співіснували представники інших народностей і, відповідно, це мало свій вплив на формування конфесійного складу населення. Кожен із цих напрямків має свою відмінність історіографічної ситуації. Вплив держави, соціально-економічних умов, суттєвих змін релігійного мислення – мали місце в історіографічному процесі. Відбір праць для аналізу і оцінки проводився автором із урахуванням тематичної спрямованості дослідження. В історіографії конфесійного життя з теми дослідження проаналізовано сучасну новітню історіографію кінця ХХ – початку ХХІ ст., яка представлена досить різними за своїм науковим рівнем, достовірністю наведеної в них інформації, джерелами.*

Зроблено висновок про важливість наукових праць, які з'явилися на початку ХХІ ст. щодо історії релігійних осередків Уманщини та їх репрезентативність для реконструкції історії конфесійних осередків.

***Ключові слова.** Уманщина, конфесії, православ'я, євреї, римо-католики, греко-католики, церква*

Olha Skus,

PhD,

Associate Professor of Ukraine History Department

Uman Pavlo Tychyna State Pedagogical University

(Ukraine, Uman)

olhaskus@gmail.com

THE ANALYSIS OF MODERN NEW HISTORIOGRAPHY OF ETHNO- CONFESSIONAL PALETTE IN UMAN REGION (1793 - 1917)

***Summary.** This article analyzes contemporary modern historiography of ethno- confessional life of Uman district of Kiev province (1793–1917). It is emphasized that in the studies of the end of the XX - the beginning of the XXI century the focus is on the activity of religious centres. Historically, in Uman region, there were representatives of other nationalities alongside the Ukrainian people and, accordingly, it had its own influence on the formation of the confessional population.*

The historiography of works that are somehow related to the confessional life of the Right-Bank Ukraine, in general, and Uman in particular, is quite broad. Consequently, three areas of research can be distinguished:

- researchers that cover mostly general issues but contain information on the history of religious life in the region;
- researchers that cover mostly some aspects of the history of confessions in the region;
- researchers about the confessional history of the region.

Each of these directions has its own distinct historiographic situation. The influence of the government, socio-economic conditions, and significant changes in religious thought took place in the historiographical process. The selection of works for analysis and evaluation was carried out by the author, taking into account the thematic focus of the study. In the historiography of confessional life, from the subject of research the author analyzed modern historiography of the end of the 20th - the beginning of the 21st century, which was represented by quite different in their scientific level and reliability of the information sources. After the proclamation of independence in Ukraine, the interest of scientists in the history of religious life has increased. Problems and scientific levels of research have expanded. This was also influenced by the removal of ideological approaches in the description of the historical fate of confessional life. The publication of the 10-volume encyclopedia "The History of Religions in Ukraine" became an important work of Ukrainian historiography about the historical progress of various religious confessions, groups and unions. Thus, the historiography of the history of religion is represented in quite a different way in its scientific level, the reliability of the information provided in them, and sources.

Since late 80's there has been a new stage in the study of church history: the objectives of dissertations and monographic researches are not just the presentation of the actual material, but its comprehensive analysis. There were separate works devoted to Uman, but they were comprehensive rather than innovative. Modern historians (both secular and religious) try to apply a variety of methods, including related sciences. In addition, IT technologies expand the research opportunities of historians.

The conclusion is made on the importance of scientific works that appeared at the beginning of the XXI century about the history of Uman religious centers and their importance for the reconstruction of the history of confessions.

Key words. Uman region, confessions, Orthodox, Jews, Roman Catholics, Greek Catholics, church

Постановка проблеми. Історія релігійних конфесій, зокрема розвиток конфесійного життя на регіональному рівні, все частіше стає об'єктом наукових досліджень вітчизняних науковців. Зацікавленість дослідників викликає релігійне життя Уманщини, що являє собою значну палітру існування різних конфесійних груп, є малодослідженим. На Уманщині історично склалося, що поряд із українським народом співіснували представники інших народностей і, відповідно, це мало свій вплив на формування конфесійного складу населення.

Аналіз досліджень.

Історіографія робіт, які тією чи іншою мірою стосуються конфесійного життя Правобережної України, в цілому, і Уманщини зокрема, є досить широкою. Умовно можна виділити три напрямки досліджень:

- роботи, які висвітлюють переважно загальну проблематику, але містять інформацію з історії релігійного життя регіону;
- праці, основна увага в яких приділена деяким аспектам історії конфесій у регіоні;
- дослідження з конфесійної історії регіону.

Мета статті. Кожен із цих напрямків має свою відмінність історіографічної ситуації. Вплив держави, соціально-економічних умов, суттєвих змін релігійного мислення – мали місце в історіографічному процесі. Відбір праць для аналізу і оцінки проводився автором із урахуванням тематичної спрямованості дослідження.

Виклад основного матеріалу.

Після проголошення державної незалежності в Україні зростає зацікавленість науковців історією релігійного життя. Розширилася проблематика та науковий рівень досліджень. Цьому сприяло усунення ідеологічних штампів у висвітленні історичної долі конфесійного життя. Значним кроком у вивченні церковного життя стала праця О.П. Крижанівського «Церква у соціально-економічному розвитку Правобережної України XVIII – першої половини XIX ст.» [249]. Монографія базується на значних архівних та літературних джерелах. В роботі розглядається переважно економічно-господарський стан православної церкви, а про римо-католицьку церкву містяться окремі дані з Уманського повіту. Однак, автор не розглядає суспільно-економічну діяльність римо-католицької церкви у другій половині XIX ст.

Заслуговує на увагу один з томів «Історії церкви та релігійної думки в Україні», написаний О.П. Крижанівським, С.М. Плохієм. Використовуючи архівні джерела та історичну літературу, автори подають окремі відомості з історії римо-католицької церкви на Правобережжі. Проте дослідники не порушують питань, що стосуються зв'язків римо-католицького кліру з патріотичними осередками польської меншини, особливо у другій половині XIX – початку XX ст. [248].

Вивченню та висвітленню суспільно-політичного та економічного стану римо-католицької церкви XVIII – першої половини XIX століття присвячені праці професора А.Л. Зінченка. Дослідник, використовуючи архівні матеріали, подає доволі цікаву інформацію про католицькі осередки. Вчений одним із перших в українській історичній науці ввів до наукового обігу візитаційні описи костьолів та монастирів [217]. Автор аналізує секуляризаційну реформу 1841 – 1842 рр., з'ясовує її причини та наслідки для римо-католицької церкви на Правобережній Україні [216; 218].

У монографіях Г. Надтоки показані процеси в церковному середовищі України другої половини XIX – початку XX ст., що дає можливість розглядати особливості релігійного життя Уманщини на всеукраїнському фоні [293 – 294].

Він називає заходи, що вживало російське самодержавство для приборкання суспільної активності та економічної свободи римо-католицької церкви, подає окремі статистичні дані про кількість католицьких культових споруд на теренах Правобережжя взагалі й, на Уманщині зокрема, їх зміни впродовж XIX ст. Автор з'ясовує причини, які спонукали римо-католицьке духовенство до боротьби з царизмом та розкриває наслідки цього протистояння [292].

Вагомим доробком української історіографії про історичний поступ різних релігійних конфесій, угруповань та об'єднань стало видання 10-ти томної енциклопедії «Історія релігій в Україні». Особливої уваги заслуговує том «Православ'я в Україні» за редакцією А. Колодного і В. Климова, в якому розкривається суть поглинання Української церкви Московським патріархатом [229]. Четвертий том «Католицизм» (за редакцією П. Яроцького) присвячений діяльності римо-католицької церкви в Україні. Окрім цього, у виданні показані теологічні напрями діяльності римо-католицької церкви на українських землях, які після поділів Польщі відійшли до Російської імперії, зокрема й землі Уманщини [230]. У п'ятому томі «Історії релігії в Україні» – «Протестантизм» висвітленні передумови євангельського пробудження в Україні у другій половині XIX ст. [231]

Позитивної оцінки потребує праця Я.С. Хонігсмана та А.Я. Наймана «Євреї України» [374], у якій охарактеризовано становище єврейської громади на українських землях. Історію єврейського народу подано під ретроспективним кутом зору, показано, що «єврейське питання» в Російській імперії виникало саме на економічному ґрунті, а характер і напрям економічної діяльності євреїв були пов'язані з формуванням соціальної структури не лише євреїв, а й всього суспільства.

Привертають увагу публікації російських науковців, зокрема монографії С. Римського [326] та В. Федорова [368]. У них проаналізовано православ'я під час проведення церковних реформ 60–70-х рр. ХІХ ст. Названі праці відрізняються новизною методологічного підґрунтя, залученням та інтерпретацією значного масиву джерельних і статистичних матеріалів. Однак характер перетворень в українських єпархіях автори не розглядають. Недостатньо приділено уваги і церковній модернізації другої половини ХІХ ст. У працях російських дослідників українські єпархії розглядаються як органічна і невід'ємна частина Російської православної церкви. Будь-які спроби змін статусу православної церкви в Україні оцінюються російськими авторами як спроба розколу.

На окрему увагу заслуговують публікації науковців кафедри філософії, богослов'я та релігієзнавства Російського Християнського Гуманітарного Інституту (РХГІ). Ними створено окремий сайт в мережі Інтернет [205], де запропоновано серію статей на тему стосунків держави – церкви у синодальний період. Історію українських єпархій авторський колектив розглядає в загальноросійському контексті, оскільки ці території розцінюються ними як сфера впливу Московського Патріархату.

Регіональній історії різних конфесійних осередків України присвячено праці В.С. Перерви [308], П.Я. Слободянюка [339], Н.Г. Стоколос [348], С.В. Таранця [356], І.Я. Скочиляса [337], І.І. Лимана [269], Е.О. Зваричука [215], О.П. Тригуба [398], Ю. Білоусова [171], Д. Блажейовського [172] та В. Лось [272-274], які необхідно розглянути для більш точного визначення рівня специфічності процесів і подій конфесійного життя Уманщини.

На високу оцінку заслуговує праця І. Сkochилися з дослідження генеральної візитаційної документації Київської унійної митрополії XVII – XVIII століть: Львівсько–Галицько–Кам’янецька єпархія, до якої належало Уманське намісництво [337, с.9-10]. Автор подає важливість релігійного фактору в історії України, частково пояснює механізми і масштаби її регіоналізації та поділ на окремі кола. Монографія засвідчує, що протоколи генеральних візитацій становлять цінну джерельну базу для вивчення різноманітних аспектів історії Унійної церкви та інших гілок християнства на території України [337, с.27-28].

У монографії І.І. Лимана показано умови, тенденції та результати розвитку православної церкви на Півдні України в 1775 – 1861 рр. у контексті формування правового поля вищими органами влади Російської імперії. Особливу увагу приділено аналізу нормативного регулювання, формування системи управління православною церквою, змін церковно-адміністративного устрою, обов’язків підлеглих духовного відомства, структури соціального статусу, матеріальному забезпеченню груп православного духовенства.

Фундаментальністю вирізняється дослідження Н.Г. Стоколос «Конфесійно-етнічні трансформації в Україні (XIX – перша половина XX ст.)», у якій проаналізовано ряд православних і католицьких російськомовних, польськомовних, україномовних періодичних видань XIX – першої половини XX ст. та релігієзнавчі й історичні праці церковних і світських авторів сусідніх з Україною країн. У монографії доказову базу про ліквідацію уніатської церкви на Правобережжі наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст. Дослідження пояснює, що ліквідація уніатської церкви була наслідком імперської політики нищення в Україні тих сил, які протидіяли самодержавній політиці відносно автохтонних коренів українства. Як зазначає дослідниця, «використовуючи сентенції про «неподільність російського народу», «історичну спільність великоросів і малоросів», якій начебто загрожує «златинізоване» і «спольчене» уніатство, російська імперська влада і самодержавне православ’я в 1793 – 1795 рр. провадило на Правобережній Україні насильницьку ліквідацію Уніатської церкви» [348, с.391].

У дослідженні О. Ігнатуші [224] з історії розколу православної церкви в Україні висвітлено церковну історію в єдності з історією цивілізації, формуванням націй, процесом модернізації. Дослідження архієпископа Ігоря (Ісіченка) [225] є однією з найбільш ґрунтовних робіт, присвячених загальній церковній історії. Автор найбільш повно проаналізував процеси виникнення, становлення та розвитку організаційного устрою християнських церков: католицької, православних, протестантських, охарактеризував зміст постанов Вселенських та Помісних Соборів, зробив спробу визначити роль і місце Константинопольського патріарха в історії Вселенської церкви.

Зусиллями Львівської філії Інституту археографії Національної академії наук України шістнадцять років поспіль відбуваються конференції, присвячені історії релігій в Україні [232 – 234]. У науковців з'явилася можливість говорити про різні аспекти релігійного життя України в історичному вимірі.

У роботі О.В. Спінул і О.А. Чиркової «Органи єпархіального управління Київської митрополії у XVIII – XIX століттях» [344] висвітлено організацію системи управління в Київській митрополії, здійснено аналіз особливостей київської структури і реформування її на зразок російського єпархіального управління, розкрито процес перетворення церкви на державну установу з щільною регламентацією, структуризацією та централізацією апарату управління.

Праці Ю.Ю. Мариновського, присвячені історії православних монастирів на теренах сучасної Черкаської області [282]. Автор до наукового обігу вводить інформацію, яка пов'язана з кожним монастирем, та розглядає «єврейське питання» на прикладі історії євреїв на Черкащині початку XIX ст. – 1960 – х рр. [281]

Дисертаційні роботи В.С. Перерви [397], В.А. Денисенка [393] та Е.О. Зваричука [394], виконані на матеріалах Київської єпархії з урахуванням сучасного вивчення ролі церкви в суспільному житті XIX – початку XX ст.

Історія релігійного життя Уманщини представлена роботами науковцями регіону.

У працях Т.В. Кузнець показано роль православних священиків у культурному житті регіону початку ХХ ст. [262]. У статті «Православний клір Уманщини в середині ХІХ ст.» [261] дослідниця вперше проаналізувала матеріали двох ревізій православного кліру Уманщини, ввела до наукового обігу статистичні матеріали, які до цього часу не аналізувалися. За матеріалами «Киевских Епархиальных Ведомостей» [259] вона досліджує православне духовенство Уманського повіту, аналізує міжконфесійні трансформації православ'я та уніатства на Уманщині в другій половині ХVІІІ ст. [257], з'ясовує умови переходу приходів в унію та повернення їх потім у лоно православної церкви.

У працях дослідниці на основі нововиявлених архівних та опублікованих джерел встановлені імена священнослужителів окремих членів причтів усіх парафій Уманського повіту, показано участь православного кліру в громадсько-політичному житті регіону упродовж ХІХ – початку ХХ ст. [260] У новій монографії на основі широкого кола архівних та опублікованих джерел характеризується парафіяльне православне духовенство Київської єпархії імперського періоду як особлива частина духовного стану. Цю особливість зумовлювало своєрідне становище сільського духівництва: між православним українським людом і зросійщеною верхівкою ієрархії Православної Церкви на українських землях. Показано, що чисельне і найбільш віддалене від державно-бюрократичного та церковного керівництва, воно найдовше зберігало зв'язки з народом, опікувалось освітою, рівнем моралі, релігійної та суспільної свідомості православних вірян.

Окремі аспекти конфесійного життя побіжно подано на сторінках колективної монографії «Нарис історії Уманщини (з найдавніших часів до 60-х років ХХ століття)» [295].

З-поміж спеціальних регіональних досліджень на увагу заслуговують публікації В. Чорномиза, в яких автор вивчає соціально-економічне становище євреїв Умані, висвітлює історію функціонування синагог, молитовних будинків та єврейських шкіл міста [378 – 379].

Історія греко-католицької церкви на Уманщині показана у праці «Уманщина в етнополітичній історії України (кінець ХVІІІ – перша половина

XIX ст.)» [247], в якій охарактеризовано тенденції станового переплетіння духовенства та дворянства (шляхетства), їхні стосунки, причини конфліктів. Описи документів представлені ерекціями другої половини XVIII ст. про дарування землеволодінь на Уманщині.

Різні аспекти історії василіанського ордену в Умані стали предметом розвідок М. Павленко, І. Кривошеї та І. Близнюка. Стаття М. Павленко є своєрідним «пілотним» науково-публіцистичним проектом, який тільки окреслив науковий інтерес до історії Уманського василіанського монастиря [303]. Найбільш повним дослідженням історії василіанського монастиря є праця І.І. Кривошеї та І.В. Близнюка. Авторам вдалося відтворити минувшину духовного і освітнього осередку в Умані на фоні суспільно-політичних змін, які відбувалися наприкінці XVIII – у першій третині XIX ст. Але, на нашу думку, твердження, що «за мурами таких базиліанських учбових закладів формувалася і міцніла греко-католицька духовна ідея єдності всіх християн на Україні, інколи набуваючи занадто радикальних форм»¹, вимагає детального підтвердження фактами. В інших працях І. Кривошея запропонував періодизацію історії василіанського монастиря в Умані [245] та ввів до наукового обігу спогади о. Никифора Хмелевського [246]. Специфіку стосунків магнатів Потоцьких і василіанського ордену на Уманщині висвітлено у статтях Є. Пилипенка [312] та І. Кривошеї [243].

Висновки. Таким чином, історіографія історії релігії представлена досить різними за своїм науковим рівнем, достовірністю наведеної в них інформації, джерелами.

З кінця 80-х спостерігається новий етап студіювання церковної історії: основою дисертаційних та монографічних досліджень є не стільки викладення фактичного матеріалу, скільки його всебічний аналіз. З'явилися окремі праці присвячені Уманщині, але вони носили переосмислюючий, а не новаторський характер у фактологічному плані.

¹ Цит. за: Кривошея І., Близнюк І. Уманський базиліанський монастир (1765–1834 рр.) // Уманщина в етнополітичній історії України (кінець XVIII – перша третина XIX ст.) / Ігор Кривошея, Ігор Близнюк. – К., 1998. – С. 7.

Сучасні історики (як світські, так і духовні) намагаються застосовувати різноманітні методи, у тому числі суміжних наук. Крім того, дослідницькі можливості розширюють досягнення інформаційних технологій. Недоліком сучасних наукових шкіл є їх ізольованість. Дослідники паралельно працюють над певними проблемами історії релігійного життя, часто дублюючи та повторюючи один одного. Причиною такої ситуації є обмеженість можливості істориків знайомитися з роботами своїх колег із інших країн.

Аналіз історіографії проблеми свідчить, що її комплексне дослідження у загальнорегіональному контексті не проводилося. Поза увагою дослідників залишилися конкретні аспекти конфесійного життя в українських регіонах.

Список використаних джерел та літератури

1. Білоусов Ю. Київсько-Житомирська римсько-католицька єпархія: Історичний нарис / Юрій Білоусов. – Житомир, 2000. – 314 с.: іл.
2. Блажейовський Д. Ієрархія Київської Церкви (861 – 1996) / Дмитро Блажейовський. – Львів : Каменяр, 1996. – 568 с.
3. Электронный журнал «Вестник Русского Христианского гуманитарного института» <http://www.rchgi.spb.ru/Pr/mag.htm>
4. Зваричук Е. О. Діяльність римо-католицької церкви в галузі освіти на Поділлі у першій половині XIX ст. / Е. О.Зваричук // Збірник наук. праць Кам'янець-Подільського педуніверситету. – Кам'янець-Подільський, 1999. – Т.5. – С.137 – 142.
5. Зинченко А. Л. Реформа государственной деревни и секуляризация церковного землевладения в западных губерниях Российской империи / А. Л. Зинченко // Исторические записки. / Гл. ред. А. Н. Самсонов. – М. : Наука, 1985. – № 112. – С.98 – 125.
6. Зінченко А. Л. Акти візитації монастирів і костьолів XVIII – першої половини XIX століття, як історичне джерело / А. Л. Зінченко // Подільська старовина: збірник наукових праць / Відп. ред. В. А. Косаківський. – Вінниця, 1993. – С. 205 – 211.
7. Зінченко А. Л. Церковне землеволодіння в політиці царизму наприкінці XVIII – перша половина XIX ст. / А. Л. Зінченко. – К., 1994. – 177 с.
8. Ігнатуша О. М. Інституційний розкол православної церкви в Україні: генеза і характер: XIX ст. – 30-ті рр. XX ст. / Олександр Миколайович Ігнатуша – Запоріжжя : Поліграф, 2004. – 438 с.
9. Ісіченко Ігор, архієп. Загальна церковна історія: Курс лекцій для вищих духовних шкіл / Ігор Ісіченко. – Х. : Акта, 2001. – 601 с.
10. Історія релігії в Україні: У 10 т. / НАН України; Інститут філософії ім. Г.Сковороди. Відділення релігієзнавства / А. Колодний (ред.), В. Климов (ред.) – К. : Український Центр духовної культури, 1996. – Бібліогр.: с. 516 – 557. – Т. 3 : Православ'я в Україні. — 559с.
11. Історія релігії в Україні: У 10 т. / НАН України; Інститут філософії ім.

- Г.Сковороди. Відділення релігієзнавства / А. Колодний (ред.) – К. : Український Центр духовної культури, 1996. – Т. 4: Католицизм / За ред. Яроцького П. – К., 2001. – 598 с.
12. Історія релігії в Україні: У 10 т. / НАН України; Інститут філософії ім. Г.Сковороди. Відділення релігієзнавства / А. Колодний (ред.) – К. : Український Центр духовної культури, 1996. – Т. 5 : Протестантизм в Україні. Ранній протестантизм. Пізній протестантизм. Баптизм. – 428с. : іл.
13. Історія релігій в Україні: Праці XII-ї міжнар. наук. конф. (Львів, 20-24 травня 2002 р.) / Інститут релігієзнавства – Філія Львівського музею історії релігії; Львівське відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.Грушевського НАН України; Відділення релігієзнавства Інституту філософії ім. Г.Сковороди / В. Гаюк (ред.кол.). — Л. : Логос, 2002. — 516с. — Бібліогр.: в кінці ст. — Кн. 1 — 516с.
14. Історія релігій в Україні: Праці XI-ї Міжнар. наук. конф. (Львів, 16-19 травня 2001 року) / Інститут релігієзнавства – Філія Львівського музею історії релігії ; Львівське відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.Грушевського НАН України ; Відділення релігієзнавства Інституту філософії ім. Г.Сковороди / В. Гаюк (ред.кол.). – Л. : Логос, 2001. – 474с. – Бібліогр.: В кінці ст. – Кн. 1 – 474с.
15. Історія релігій в Україні: Праці X-ї міжнар. наук. конф., (Львів, 16-19 травня 2000 року) / Інститут релігієзнавства – Філія Львівського музею історії релігії; Львівське відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.Грушевського НАН України; Відділення релігієзнавства Інституту філософії ім. Г.Сковороди / В. Гаюк (ред. кол.). – Л. : Логос, 2000. – 430с. – Бібліогр.: в кінці ст. – Кн. 1 – 430с.
16. Кривошея І. І. Стосунки польських аристократів і Василіанського ордену в XVIII столітті (на прикладі магнатів Потоцьких) / Ігор Кривошея // Еліти і цивілізаційні процеси формування націй. – Т.1. – К. : ТОВ УВПК «ЕксОб», 2006. – С.241 – 249.
17. Кривошея І. Уманська василіанська школа в період свого розквіту (1796-1830 рр.) / Ігор Кривошея // Історико-педагогічний альманах. – Вип.І. – К., 2005. – С.92 – 98.
18. Кривошея І. Уманське базиліанське училище в мемуарах священника / Ігор Кривошея // Гуманітарні науки: проблеми, пошуки, перспективи: збірник наукових праць. – Ч. IV. – К., 1997. – С.71-73.
19. Кривошея І. І., Кривошея В. В., Близнюк І. І. Уманщина в етнополітичній історії України (кінець XVIII – перша третина XIX ст.) / Ігор Кривошея, Володимир Кривошея, Ігор Близнюк. – К.: ППЕД НАНУ, 1998. – 81 с.
20. Крижанівський О. П., Плохій С. М. Історія церкви та релігійної думки в Україні: у 3 кн. : Навч. посібник для студ. вищих навч. закладів / Олег Прокопович Крижанівський, Сергій Миколайович Плохій. — К. : Либідь, 1994. – Кн. 3 : Кінець XVI - середина XIX століття. — 335с.
21. Крижанівський О. П. Церква в соціально-економічному розвитку Правобережної України. XVIII – перша половина XIX ст. / Олег Прокопович Крижанівський. – К., 1991. – 116 с.
22. Кузнець Т. В. Міжконфесійні трансформації православ'я і уніатства в

- другій половині XVIII на Уманщині / Тетяна Володимирівна Кузнець // Вісник Київського славистичного університету. – Вип. 18. – К., 2004. – С. 53 – 65.
23. Кузнець Т. Православне духовенство Уманського повіту за матеріалами «Киевских Епархиальных Ведомостей» / Тетяна Кузнець // Київська старовина. – 2004. – №1. – С.135–148.
24. Кузнець Т. В. Православне духовенство Уманщини XIX – початку XX століття / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка / Тетяна Володимирівна Кузнець. – К. : ВПЦ "Київський університет", 2006. – 607с.
25. Кузнець Т. В. Сільське парафіяльне духовенство Київської єпархії: узагальнений портрет кінця XVIII–початку XX століття: монографія. Умань: Видавничо-поліграфічний центр «Візаві», 2013. 464 с.
26. Кузнець Т. В. Священики Уманщини в історії та культурі України початку XX століття / Тетяна Володимирівна Кузнець // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. [Вип.8. Серія: Історія] : Збірник наукових праць. /За заг. ред. проф. П.С. Григорчука. – Вінниця: ДП «ДКФ», 2004. – С.254 – 260.
27. Лиман І. І. Державна церква і державна влада: Південна Україна (1775–1861) / Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України. Запорізьке відділення ; Бердянський держ. педагогічний ун-т ; Запорізьке наукове товариство ім. Я.Новицького ; Східний ін-т українознавства ім. Ковальських. Запорізька філія / Ігор Ігорович Лиман. — Запоріжжя : РА "Тандем-У", 2004. — 400с.
28. Лось В. Зміни територіально-адміністративної організації греко-католицької церкви (Правобережна Україна наприкінці XVIII – перша половина XIX ст.) / Валентина Лось // Український історичний збірник – 2004. - Випуск 7. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2004. – С.153-166.
29. Лось В. Опір уніатської традиції державно-силовим методам впровадження православ'я в першій третині XIX ст. (на прикладі Волинської губернії) / Валентина Лось // Дрогобицький краєзнавчий збірник /Ред. кол. Л. Тимошенко (голов.ред.), Л. Винар, Л. Зашкільняк, Я. Ісаєвич та ін. – Вип.VI. – Дрогобич: Вимір, 2002. – С.316-326.
30. Лось В. Становище уніатського духовенства Правобережної України наприкінці XVIII ст. / Валентина Лось // Наук. записки: Зб. наук. праць мол. вч. та аспір. Ін-т археографії та джерелознавства. – Т.10. – К., 2005. – С.412-426.
31. Мариновский Юрий Ефимович. Шофар: Документы и материалы по истории евреев на Черкасщине. Нач. XIX в. – 1960-е гг.: Историко-краеведческий альманах. – Черкасы: Вертикаль, 2004. – 279 с., 6 л. ил.
32. Мариновський Ю. Ю. Черкаська минувшина: у 2 кн. / Юрій Юхимович Мариновський. – Черкаси : Відлуння, 1997. Кн.1: Православні монастирі на терені сучасної Черкаської області до 1917 року. – 1997. – 207 с. Кн.2: Православні монастирі на терені сучасної Черкаської області після 1917 року. – 2002. – 480 с.: іл.

- 33.Надтока Г. Католицизм в українських губерніях Російської імперії наприкінці XVIII – в першій чверті XIX ст. / Геннадій Надтока // Людина і світ. – 2001. – № 4. – С.9 – 16. – №5. – С.55 – 62.
- 34.Надтока Г. М. Православна церква і процес українського національного відродження 1900 – 1917 років / Київський національний ун-т ім. Т. Шевченка / Геннадій Михайлович Надтока. – К., 1996. – 110 с.
- 35.Надтока Г. М. Православна церква в Україні 1900-1917 років: соціально-релігійний аспект / Геннадій Михайлович Надтока. – К. : Знання, 1998. — 270 с.
- 36.Нарис історії Уманщини: (з найдавніших часів до 60-х років XX століття) / [Монке Станіслав Юрійович, Петренко Анатолій Іванович, Кузнець Тетяна Володимирівна, Карасевич Анатолій Олександрович, Кривошея Володимир Володимирович]. — К. : Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет", 2001. — 266с. : іл.
- 37.Павленко М. Базиліанський монастир: дослідження з історії уманського колегіуму у системі освітніх закладів України XVIII ст. / Марина Павленко // Уманська зоря. – 1996. – 30 жовтня.
- 38.Перерва В.С. Православне Наддніпряння у XIX столітті. – [1.вид.] / Володимир Степанович Перерва. – Біла Церква: Видавець Олександр Пшонківський, 2004. – 256 с.: іл.
- 39.Пилипенко Є.М. Магнати-фундатори уніатських монастирів на Правобережній Україні: Потоцькі і Уманський базиліанський монастир: збірник наукових праць I Всеукраїнської наукової конференції [Сангушківські читання], (м. Славута, Хмельницької обл., 24 – 25 січня 2003 р.) / Євген Пилипенко. – Львів, 2004. – С.180 – 182.
- 40.Римский С. Российская церковь в эпоху Великих реформ. (Церковные реформы в России 1860 – 1870-х годов) / С. Римский. – М., 1999. – 567 с.
- 41.Скочиляс Ігор. Генеральні візитації Київської унійної митрополії XVII-XVIII століть: Львівсько-Галицько-Кам'янецька єпархія / Інститут історії Церкви Українського Католицького ун-ту; НАН України; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського. Львівське відділення / Ігор Скочиляс. — Л. : Видавництво Українського католицького університету, 2004. — Бібліогр.: с. 479 – 511. – Т. 2 : Протоколи генеральних візитацій. — ссвіі + 512с. : іл.
- 42.Скус О. Релігійна палітра Уманщини 1793-1917 років: Монографія. Умань, 2009. 250 с.
- 43.Слободянюк П. Я. Єврейські общини Правобережної України: Наукове історико-етнологічне видання / П. Я. Слободянюк – Хмельницький, 2005. – 409 с.
- 44.Спінул О. В., Чиркова О. А. Органи єпархіального управління Київської митрополії у XVIII – XIX століттях / О. В. Спінул, О. А. Чиркова . – К. : ТОВ „Міжнародна фінансова агенція”, 1977. – 20 с.
- 45.Стоколос Н. Г. Конфесійно-етнічні трансформації в Україні (XIX – перша половина XX ст.) / НАН України; Відділення релігієзнавства Ін-ту філософії ім. Г.С.Сковороди; Рівненський ін-т слов'янознавства Київського слав'янського ун-ту. / Надія Георгіївна Стоколос – Рівне: РІС КСУ-ППФ «Ліста-М», 2003. – 480 с.

- 46.Таранець С.В. Старообрядчество г. Киева и Киевской губернии / Сергій Васильович Таранець. – К., 2004. – 352 с.
- 47.Федоров В. А. Русская православная церковь и государство. Синодальный период. 1700–1917 / В. А. Федоров. – М., 2003. – 479 с.
- 48.Хонигсман Я. С., Найман А. Я. Евреи Украины: (Краткий очерк истории) / Украинско – финский ин-т менеджмента и бизнеса; Международный соломонов ун-т / Ф.Я. Горовский (ред.). — К., 1993. — 176 с.
- 49.Чорномиз В. Еврейская жизнь в Умани / Владимир Чорномиз. — Умань, 2002. — 46с. : ил. — В вых. даных- место издания: Одесса.
- 50.Чорномиз В. Еврейское наследие Умани / Владимир Чорномиз. — Умань, 2002. — 42с. : ил. — В вых. даных- место издания: Одесса.
- 51.Денисенко В.А. Часопис «Киевские Епархиальные Ведомости» в історії національно-духовного життя України (1861 – 1918 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / В. А. Денисенко. – К., 2004. – 22 с.
- 52.Зваричук Е. О. Римо-католицька церква на Поділлі кінця XVIII – початку ХХ ст.: економічний, суспільний та культурний аспекти : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 “Історія України” / Е. О. Зваричук. – Чернівці, 2005. – 20 с.
- 53.Перерва В.С. Статус єпархіальних органів влади та парафіяльного священства в Київській митрополії наприкінці XVIII - XIX ст.: дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка / Перерва Володимир Степанович — К., 2001. — 211 с. — Бібліогр.: с. 180 – 211.
- 54.Тригуб О.П. Історія Херсонської єпархії (1775 – 1918): дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Національний ун-т «Києво-Могилянська академія». Миколаївська філія / Тригуб Олександр Петрович. – Миколаїв, 2000. – 242 с.

Статтю подано до редакції 10.03.2018 р.